

Johan Stenfeldt

Totalitarism, revisionism och historiska fiendebilder

En undersökning av totalitarismteorins plats i svenskt och danskt historiemedvetande 1950–2000

I Frankrike utgavs 1997 *Le livre noir du communisme*, i sin svenska översättning två år senare kallad *Kommunismens svarta bok*. I kölvattnet av utgivningen blossade ånyo en gammal och synnerligen ideologiskt färgad debatt upp. Inte ens bokens redaktion kunde hålla enad front i förhållande till huvudredaktörens, Stéphane Courtois, inledande kapitel vari han gör sig till tolk för uppfattningen man kan och bör bedöma de kommunistiska folkmorden utifrån samma måttstock som de nazistiska.¹ Courtois anslöt sig till ett totalitarismteoretiskt betraktelsesätt.

Tanken är knappast ny. 1950-talet var totalitarismteorins guldålder. Harvardprofessorn Carl J. Friedrich var den som tillsammans med sin yngre kollega Zbigniew Brzezinski kom att bli mest inflytelserik. Deras gemensamma verk *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* som kom i sin första upplaga 1956 vill tillmäta det totalitära systemet sex karaktärsdrag, i korthet beskrivna som en officiell ideologi, ett massparti, ett terrorssystem med omfattande polisiär kontroll, statlig kontroll av masskommunikation, statlig kontroll av vapenmakten samt ett centralt kontrollerat ekonomiskt liv.² Denna modell, det så kallade 6-punktsyndromet, har sedan dess varit utsatt för omfattande kritik. Man har ansett modellen vara alltför statisk. Likafullt kom den att bli mycket inflytelserik. Den stipulation av begreppet som kommer att användas nedan ligger i linje med Brzezinski & Friedrich, då den är den klassiska. Att dessa tankar nådde sin största popularitet när det kalla kriget rasade som värst, har gjort att många kritiker i denna tolkningstradition blott ser ett uttryck för ett ideologiskt ställningstagande till kalla kriget. Den ovan refererade kritiken mot teoribildningen som ideologiskt betingad av kalla kriget ligger till grund för mitt val av analysobjekt; Sverige och Danmark. En jämförelse mellan just dessa båda länder får sin relevans av två ting som i sammanhanget tycks motstridiga; å ena sidan en uppenbar närhet gällande samhällssystem och kultur och å andra sidan de båda ländernas olika utrikespolitiska vägval efter andra världskrigets slut vilket lett Sverige till alliansfrihet och Danmark till NATO-medlemskap.

Syftet med denna uppsats är således att testa en historiografisk konsensusuppfattning som i korthet lyder: totalitarismteorin har haft ett starkare genomslag i Danmark än i Sverige givet *pro primo* att totalitarismteorin var kärnpunkten i västmakternas

ideologiska krigföring mot Sovjetunionen under det kalla kriget och *pro secundo* att Danmark genom sitt medlemskap i NATO hade och har mer intima band med västmaktslägret än vad Sverige hade och har. Denna hypotes är dock att betrakta som öppen; oberoende av om den styrks eller vederläggs är resultatet intressant.

Teoretiska grundvalar: Historiens tre nivåer

Historiedidaktik som forskningsämne syftar till att studera hur och på vilka nivåer historia kommuniceras i samhället. Historikern Klas-Göran Karlsson har i sin bok *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995* problematiserat dessa frågor. Karlsson särskiljer tre historiska nivåer: Historia som fakta, historia som tolkning och historia som medvetande. I denna uppsats är det historiemedvetandet som står i fokus.

Historia som medvetande är den levande historien, det vill säga den historia som för oss framstår som relevant och som vi använder. På denna historiska nivå penetreras historien systematisk med utgångspunkt i de frågor nuet väcker. Sökandet är ofta emotionellt och ideologiskt färgat, och leder också mycket riktigt fram till en renodling av historiska företeelser som harmonierar med den egna emotionella och ideologiska barlasten i övrigt. Historiemedvetande handlar således om ”ett basalt mentalt tillstånd, medan historisk tolkning är en medveten tankeprocess”.³ Paradoxalt nog skulle man alltså kunna hävda att historiemedvetandet till sin karaktär är omedvetet eller undermedvetet.

Ett samhälles historiemedvetande är ytterligt svårt att ringa in, och måste studeras utifrån sina historiekulturella manifestationer. Begreppet i sig omgärdas också av en definitionsproblematik, vilken diskuterats inte minst av den danske historiedidaktikern Bernard Eric Jensen. Jensen ansluter sig till synsättet att historiemedvetandet är en aspekt av tidsmedvetandet. I denna tolkning av begreppet ligger en grundtanke om historiemedvetande som process, det vill säga en del av det processförhållande som råder mellan dåtid, nutid och framtid, och där dessa tidskategorier i hög grad flyter samman. I detta perspektiv är historiemedvetande en intuitiv förståelse av det förflutna hos individen där komponenterna dåtidstolkning, nutidsförståelse och framtidsförväntan smält samman, och som tillsammans bildar en essentiell ingrediens i individens identitetsbildning.⁴

Historiekulturen och dess förhållande till historiemedvetandet

Historiemedvetandet måste studeras utifrån de historiekulturella manifestationer det avkastar. Vad är så historiekultur? I antologin *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe* pläderar nämnde Karlsson för en kombination av ett strukturellt och ett processuellt historiekulturbegrepp. Frågan är likafullt: Vad rymms i begreppet historiekultur? Den vetenskapliga historien spelar en undanskymd roll i his-

toriekulturen, medan läroböcker, historiedebatter, politiska tal, konst, film, monument och liknande utgör centrala delar.⁵ Resonemanger komplicerar den äldre didaktiska nedsipplingsteori som stadgar att historievetenskapliga rön via läromedel och skolundervisning emanerar ner i folkdjupen. Karlsson karakteriserar historiemedvetandet som historiekulturens grund och mentala fundament. Således föregår historiemedvetandet historiekulturen såväl logisk som analytiskt. Konsekvensen blir att historiemedvetande bara kan studeras genom de produkter historiekulturen avkastar.⁶ Flödet mellan historiekultur och historiemedvetande bör dock anses dubbelriktat på så sätt att historiekulturens manifestationer också får återverkningar på historiemedvetandet, och via detta också påverkar varandra. Detta är ett led i förståelsen av historiemedvetande som ett processuellt begrepp.

De historiedidaktiska analysverktygen

Klas-Göran Karlsons historiefilosofiska resonemang mynnar så småningom ut i en typologi över historiens användningsområden, bruk, samt dessas behov och funktioner. Typologin ser ut på följande sätt:

Behov	Bruk	Brukare	Funktion
Upptäcka, rekonstruera	Vetenskapligt	Historiker	Verifiera/ Falsifiera, Tolka
Minnas	Existentiellt	Alla	Förankring, orientering
Återupptäcka	Moraliskt	Breda befolkningsgrupper	Restaurering, rehabilitering
Uppfinna, konstruera	Ideologiskt	Intellectuella o. pol. eliter	Rationalisering, legitimering
Glömma	Icke-bruk	Intellectuella o. pol. eliter	Legitimering, rationalisering

fig. 1 Klas-Göran Karlssons typologi över historiebruk

Karlsson har senare utökat denna typologi med ett politiskt-pedagogiskt bruk. Detta bruk karakteriseras av ett symboliskt, metaforiskt användande av historien där historiska jämförelser görs med utgångspunkt i det dagspolitiska skeendet på ett mycket explicit sätt.⁷ I anslutning till denna typologi diskuterar också Klas-Göran Karlsson möjligheten av ytterligare historiebruk. Exempelvis antar han att flertalet historielärare skulle vilja slå ett slag för existensen av ett pedagogiskt historiebruk. Mot bakgrund av ifrågasvarande undersöknings källmaterial är det därför relevant att ringa in vari ett sådant bruk skulle kunna bestå och hur det avgränsas gentemot övriga bruk i typologin.

Det pedagogiska historiebruket torde vara bundet av primärt två företeelser: målgruppens grad av intellektuell mognad och den politiska intention som kanaliseras via läroplanerna. Det pedagogiska bruket har drag av ett metabruk. Med detta avses att bruket utgör historiekommunikationens själva kärna. Ett pedagogiskt bruk blir i detta sammanhang snarast ett medel, medan övriga bruk i högre grad framstår som mål i sig.

Övriga bruk kan alltså antas innehålla en hög grad av pedagogiskt bruk, vilket således förklaras av att denna bruksform åtminstone delvis rör sig på en annan nivå. Detta förhållande är också grunden till varför det pedagogiska historiebruket är särskilt svårt att avgränsa från övriga bruksformer, trots den överlappning som alltid äger rum.

Sammanfattningsvis kan ett antal nyckelord anses centrala att ha i tanken då man skall ringa in ett pedagogiskt historiebruk: genrebundenhet, konstnärliga/litterära krav, aktörsorientering, förståelseorientering, sammanförande/särskiljande, förenkling, kontextualisering, konceptualisering, frågans roll och plikten till existentiellt historiebruk. Brukarna kan vara politiker, läromedelsproducenter och lärare, kanske till och med elever, behovet att leda och funktionen uppfostring. Termerna ovan är att betrakta som nyckelord snarare än ett absolut schema för identifikation av det pedagogiska historiebruket.

Forskningsläge

Denna uppsats två kärnpunkter är det förhållandevis nyligen uppkomna intresset för ett historiedidaktiskt angreppssätt samt det nygamla intresset för det totalitarismteoretiska perspektivet. Dessa forskningsinriktningar har vunnit gehör främst under senaste decennium, men har ännu inte kombinerats. Forskningsläget är obefintligt. Det enda verk som innehåller en systematisk genomgång av teoribildningens historia är Abbot Gleasons bok *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* från 1995. Redan titeln indikerar att han ansluter sig till perspektivet om totalitarismteorins popularitet som avhängig kalla kriget, liksom dess impopularitet avhängig Vietnamkriget och tidsandan runt 1968. Gleason gör förvisso en implicit didaktisk ansats, främst genom hålla isär den politiska och den akademiska sidan av totalitarismteorin.⁸ Likafullt är han varken särskilt systematisk eller analytiskt precis.

De enda författare som explicit sammanför termerna bruk eller "use" med totalitarism är så vitt jag kunnat se Herbert J. Spiro och Benjamin R. Barber. De har i sin artikel *Counter-Ideological Uses of Totalitarianism* främst studerat hur totalitarismteorin använts som analysverktyg i amerikansk utrikespolitik och således bidragit till politisk agendasättning gällande frågor som synen på de före detta fienderna Tyskland och Japan, förklarande av kommunistländers agerande, agerandet gentemot tredje världen och användande av atomvapen. Spiro & Barber talar således (sin egen tid och tidsanda trogna frestas man att säga) om totalitarismteorin som en motideologi riktad mot de stater som bedömdes vara totalitära. Man talar alltså här snarast om en moralisk och ideologisk bruksform, även om det i huvudsak är den akademiska litteraturen i ämnet, såsom Arendt samt Friedrich och Brzezinski, som refereras. Den didaktiska ansatsen är dock även här synnerligen implicit, och historiemedvetande ett för författarna okänt begrepp.⁹

Beträffande totalitarismtanken och den danska kontexten har detta främst utforskats av Bent Jensen. I *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle* från 1984

menar Jensen att totalitarismtankens plats i den danska diskursen varit tämligen svag tack vare den vänsterintellektuella kulturdebatten.¹⁰ I uppsatsen *Forsvar för et forældet begreb* från 1981 är det hans uttalade ambition att vederlägga den kritik som riktats mot totalitarismbegreppet.¹¹ Även senare verk av Jensen, såsom *Gulag og glemsel* från 2002, följer väl i ovan nämnda tankespår.¹² Som förklaring till den tystnad som fortfarande omgärdar de kommunistiska brotten anger Jensen i huvudsak de skilda erfarenheterna av andra världskriget. Intressantast är dock att han pekar på att det i väst som helhet funnits en utbredd motvilja mot att diskutera sovjetiska illdåd. Såsom Jensen tolkar de inflytelserika kretsarnas allmänna medvetande har kommunismen setts som ett barn av upplysningen.¹³ Häri finns ett intressant tanke som via upplysningen gränssar till modernismens roll som rangordnare av politiska system och ideologier vilken är intressant att bära med sig genom undersökningen.

Metod

Det finns goda skäl att anta att kvantitativa mått hade kunnat påvisa intressanta resultat. Det finns dock stora problem med ett sådant tillvägagångssätt givet hur källmaterialet ser ut, främst beroende på förskjutningar i stoffåtergivningen under undersökningsperioden. Analysen av källmaterialet kommer istället att utgå från ett antal temata som samtliga ligger i ingenmanslandet mellan de ärriga skyttegravarna mellan totalitarismteoretiker och revisionister. De består i en lång rad frågor som alla hänger samman och i sin tur kan spaltas upp i en lång rad underfrågor.

- *Personella och systemiska analogier.* Till detta tema hör frågor som berör förhållandet mellan kommunistiska och fascistiska ledare. Förhållandena mellan fascistiska och nazistiska respektive kommunistiska ledare är essentiellt, men även förhållandet mellan Lenin och Stalin framstår i debatten som ytterst centralt. Den totalitarismteoretiska tolkningsmodellen förete här en tanke om ett kontinuitetsperspektiv mellan dessa båda ledare och deras maktutövning, medan det revisionistiska lägre betonar diskontinuiteten. I detta sammanhang blir också skildringarna av Mao och maoismen intressanta. Frågan om materialets uppställning är också ledande. Även hur ledarnas politiska legitimitetsgrund framställs är mycket intressant, varvid konceptualiseringarna blir avgörande. Förhållandet mellan struktur och aktör skall också synliggöras av detta tema.

Ovanstående är det huvudsakliga temat för undersökningen och grundar sig också mycket riktigt på själva fundamentet i såväl den totalitarismteoretiska som den revisionistiska berättelsen, men även på fundamentet i det pedagogiska historiebruket, sammanförande och särskiljande, ovan uttryckt som kontinuitet och diskontinuitet. Det ovanstående preciseras i ett antal frågor av mer exakt karaktär som snarast rör historiens faktanivå, samt hur dessa empiriska ingredienser sammanblandas för att åstadkomma en tolkad och medveten historia:

- Utrotningen av kulakerna i Sovjetunionen samt utrotningen av judarna i Nazityskland.
- Den sovjetiska GULAG-arkipelagen samt det nazistiska arbets- och koncentrationslägersystemet.
- Terrorsystemet. Den sovjetiska hemliga polisen Tjekan, sedermera NKVD samt tyska Gestapo.

Dessa tre punkter innehåller empiriskt belagda historiska företeelser vilka i den totalitarismteoretiska berättelsen ofta framställs som jämförbara och vice versa. Vem som hålls ansvarig för terrorns uppkomst är här ytterst centralt, liksom synen på vem som skildras som den mest aggressiva parten under kalla kriget.

Ett par utvecklingar till de tre punkterna bör göras. För det första är det intressant att notera att den tyska judeutrotningen brukar skrivas Förintelsen, alltså med begynnande versal. Grundtanken bakom detta är att Förintelsen som fenomen är historiskt unikt. Hur behandlas denna tes om unicitet i materialet? För det andra är utrotandet av kulakerna intressant. Är det i materialet kulakerna som jämförs eller definieras offren även i etniska termer, som ukrainare? Ytterligare ett tema bör nämnas:

- *Kategorisering av system.* Med detta tema refererar jag till den distinktion mellan totalitära och auktoritära regimer som ofta förekommer. Denna hade möjligen varit mer tillämpbar på ett källmaterial bestående av läromedel för universitetsbruk där termerna används och problematiseras. Sådana distinktioner kan anses alltför problematiska att pedagogiskt hantera i gymnasieundervisningen. Det är dock intressant att se – inte minst ur konceptualiserings-synpunkt – huruvida själva begreppet ”totalitarism” eller ”totalitär stat” används och vad detta under sådana omständigheter sägs beteckna.

Avslutningsvis bör också problematiken rörande källäget påpekas. Som noterats finns det olika uppfattningar om vad som varit känt och i vilken grad detta påverkat historiemedvetandet i väst. Jag kommer att anta att Nikita Chrusjtjovs berömda tal på den 20:e partikongressen 1956 härvid spelar en avgörande roll. Man kan förmoda att detta tal också direkt legitimerade kritik av systemet och således ”öppnade slussarna”.

Materialet företer ett brett urval av alla de grundböcker i historia som använts i gymnasieskolan under perioden. Författarskaran är blandad; vissa är yrkeshistoriker, andra inte. Vissa är professionella läroboksförfattare, andra inte. Vissa författare återkommer flera gånger i materialet. Varje verk har i sig en intressant tillkomstshistoria. Det vore exempelvis synnerligen intressant att studera förlagens eventuellt styrande roll vid produktionen av läromedel, men det har inte varit möjligt att genomföra en sådan undersökning i detta sammanhang. Materialet kommer att periodiseras utifrån rådande konsensusuppfattning om totalitarismteorins historiografi; *guldåldern* under 50-talet och det tidiga 60-talet avlöses av en *nedgång* i och med det sena 60-talets radikaliserings, för att först under 80- och 90-talen ha gjort en successiv *återkomst*.

Sverige under guldåldern

Vid undersökningsperiodens början dominerade fortfarande Gustaf Jacobsons och Ernst Söderlunds *Lärobok i allmän historia för gymnasiet*, utgiven första gången 1941 mitt under brinnande krig. Den distinktion Jacobson & Söderlund gör beträffande mellankrigstidens stater är å ena sidan ”De segrande demokratierna” Frankrike, Storbritannien och Förenta staterna samt å andra sidan ”De totalitära staterna” varibland såväl Ryssland, Italien, Tyskland, Spanien samt Turkiet (!) nämns.¹⁴ Karakteristiken totalitär används således explicit, om såväl fascistiska, nationalsocialistiska som kommunistiska stater. Det är likväl inte tydligt hur man ser på legitimitetsfrågan, det vill säga vilka olika grader av legitimitet man tycker sig se. Den ryska revolutionen berörs ytterst bristfälligt, liksom det nationalsocialistiska maktövertagandet i Tyskland.

Däremot är de systemiska analogierna väl närvarande i framställningen. Det bolsjevistiska Ryssland har enligt författarna genomgått en fullständig omdaning där de förut ledande klasserna genom ”avrättningar, landsflykt, nöd och svält” gått under.¹⁵ Kollektiviseringen av jordbruket går implicit in under denna karakteristik. Denna typ av terror rörande det bolsjevistiska Ryssland beskrivs på liknande sätt rörande det nationalsocialistiska Tyskland, där ”...motståndare till nationalsocialismen leva i landsflykt eller hållas i koncentrationsläger”.¹⁶

Jacobsons & Söderlunds lärobok kom framåt 50-talet att så småningom ge vika för den nyskrivna *Allmän historia för gymnasiet* av Martin Bäcklin, Erik Holmberg, Waldemar Lendin & Hugo Valentin från 1954.¹⁷ I likhet med Jacobson & Söderlund skildrar Lendin först ”De stora demokratierna” under mellankrigstiden; Frankrike, England, Det brittiska väldet och Förenta staterna.¹⁸ Därefter skildras ”Den kommunistiska diktaturen i Sovjetunionen”. Revolutionen i Ryssland skildras i delvis blandade ordalag. Förvisso omnämns regimen som diktatorisk och utsatt för starkt motstånd, men mot bakgrund av tsarregimens ”oduglighet” inte heller på något sätt orimlig eller enbart inhuman. Lendin nämner dock även förföljelsen av borgarklassen samt den hemliga politiska polisen. Anmärkningsvärt är att författarna benämner Sovjetunionen ”totalitär stat” utan att använda denna karakteristik av det fascistiska Italien eller det nazistiska Tyskland. Det finns dock en tendens att vilja särskilja de så kallade auktoritära staterna under mellankrigstiden från å ena sidan det kommunistiska Sovjet, och å andra sidan det nazistiska Tyskland och det fascistiska Italien. Distinktionen totalitär-auktoritär som termer betraktat finns dock inte i framställningen.

I skildringen av den sovjetiska jordbrukskollektiviseringen framställs ”bönderna” (det vill säga som social kategori, inte etnisk) snarast som trilskande motståndare till jordbrukets rationalisering, och som därför i många fall avvisades till Sibirien. Den stalinistiska politiken skildras i detta sammanhang i mer kritiska toner än den leninistiska. Det finns således här en tendens till särhållande på det personliga planet som går emot det totalitarismteoretiska synsättet, en tendens som fullbordas under rubriken ”De nationella diktaturerna”. Här fastslår författaren direkt den olikhet som finns mel-

lan dessa och det sovjetiska väldet. Varken Mussolini eller Hitler skildras i linje med ovanstående heller som legitima ledare i samma grad som Lenin.¹⁹

Under 50-talet skrevs ytterligare en inflytelserik lärobok, *Allmän historia för gymnasiet* av Ernst Söderlund (samma som tidigare nämnts) och Ivar Seth från 1956. Liksom tidigare skildras de demokratiska stormakterna under mellankrigstiden för sig, varefter diktaturerna följer. Upplägget och rubriksättningen är dock delvis olik sin föregångare Jacobson & Söderlund. Termen "totalitär" existerar inte på rubrikplats. Istället har texterna om Italien och Tyskland såväl som Spanien och återigen Turkiet fått den gemensamma rubriken "De fascistiska och nationalsocialistiska staterna". Den sovjetisk-ryska utvecklingen skildras istället, vilket är intressant ur konceptualiserings-synpunkt, under den neutrala rubriken, "Östeuropa". Termen totalitär har degraderats till brödtexten. Den distinktion som görs är inte mer förfinad än att den löper mellan demokrati och diktatur, där de senare görs mer eller mindre synonyma med totalitära stater.

Denna gradvisa förskjutning åt ett revisionistiskt synsätt tar sig ett par intressanta uttryck, som möjligen också bidrar till dess förklaring. För det första har ett stycke med rubriken "Nazismens motståndare och deras behandling" skjutits in. Den våldsmentalitet som behärskade Tyskland under Hitlertiden var "totalt främmande för västerländska humanitetsbegrepp". Man kan ana att krigsslutet och dess följder påverkat författarna genom unicitetstesens tidiga inflytande.

Lenin framställs förvisso som diktator med avrättningar, landsflykt, nöd och svält som politiska medel, men detta kontrasterar ändå mot det sätt varpå Stalin skildras. Under hans tid vid makten "blev omdaningsprocessens metoder hårdare och mer konsekventa än tidigare", och kollektiviseringen av jordbruket skildras som en process med mer bryska inslag i termer av likviderande och tvångsförflyttning av kulaker (återigen socialt definierade).²⁰

Ytterligare en lärobok skall nämnas från denna period, *Allmän och nordisk historia för gymnasiet* av författartrion Per-Erik Brolin, Leif Dannert & Åke Holmberg från 1963. Det huvudavsnitt som rymmer såväl utvecklingen i Sovjetunionen som Tyskland och Italien med flera kallas "Ideologiernas kamp". Därunder skildras först bolsjevikernas revolution och dess bakgrund. Framställningen ger här bilden av den ryska revolutionen som en statskupp snarare än en revolution. Vad Lenin själv beträffar så håller författarna honom ansvarig för den bolsjevistiska terrorns uppkomst. Vad som är än mer anmärkningsvärt är att Lenins idéer för hur proletariatets diktatur skulle upprättas längre fram benämns som "hållfasta". Mot bakgrund av det ovannämnda kan man dra slutsatsen att Holmberg anser den bolsjevistiska terrorn vara ideologiskt sanktionerad vilket i sig är intressant. Stalin skildras härefter i liknande termer, liksom kollektiviseringen av jordbruket. Stalintiden beskrivs också som en tid av utrensningar och tvångsarbete, och dessutom som den tid då ett nytt sovjetiskt klassamhälle uppstod.

Också skildringen av de fascistiska staterna är totalitarismteoretiskt inspirerad.

Mussolinis socialistiska förflutna beskrivs utförligt, liksom NSDAP:s radikala anhängare och dess prioritet av ekonomiska och sociala frågor. Den nazistiska terrorn finns beskriven i termer av koncentrationsläger för misshagliga personer, utrensningar av marxister, judar och andra "statsfientliga" element ur förvaltning och kulturliv och så vidare. Längre fram i texten skildras även koncentrationslägrens gaskamrar.

Kalla krigets bipolära värld skildras under beteckningarna "Sovjetblocket" respektive "Västblocket". Båda benämningarna påvisar en intressant konceptualisering. Västblockets konsolidering beskrivs som framtvungad av en hotfull rysk hållning mot Persien och Turkiet och kommunistisk infiltration i Östasien. Denna hotbild föranledde USA att komma till Västeuropas undsättning. Också bildandet av Atlantpakten skildras som framtvungad av ett reellt hot.²¹

Sverige under nedgången

Folkens historia av Wilhelm Tham, Kjell Kumlien & Folke Lindberg är mer omfattande än de verk som tidigare refererats, och författarna har också valt att infoga delar av det källmaterial som framställningen bygger på samt kommentarer till ett ganska fylligt bildmaterial under temat "dokument och bilder". Utgivningsåret 1968 är obemärkt i framställningen. Istället finns det flera gemensamma drag med den framställning som görs av såväl Jacobson & Söderlund 1944 som Söderlund & Seth 1956. Materialets uppställning är liknande; "De västliga demokratierna", och därefter under den gemensamma rubriken "Diktaturstaterna" skildras såväl Sovjetunionens framväxt som den italienska och tyska utvecklingen.²²

Det sovjetisk-ryska samhället skildras explicit som ett terrorsamhälle och den hemliga polisen tjekan som dess redskap. Beträffande kollektiviseringen av jordbruket är inställningen delvis kluven, detta apropå den leninistiska tidens intentioner att socialisera produktionsmedlen. Av böndernas "jordhunger" märks dock ingenting i samband med Stalintidens politik, de uppges ha varit utsatta för "skoningslösa repressalier".

Terrorn framställs i såväl det italienska fallet som det tyska i liknande ordalag. Den tyska terrorn mot judarna uppges dock ha varit extra svår och skildras under rubriken "Terror i världen". Unicitetstesen gör sig påmind. Av det totalitarismteoretiska tankegodset märks även bilden av det tyska näringslivet som fullständigt statskontrollerat, Mussolinis socialistiska förflutna och så vidare.

Även det tidiga kalla krigets utrikespolitiska spel skildras i liknande banor. Författarna är också, tövädersperiodens reformer till trots, fortsatt skeptiska mot det sovjetiska systemet. Förståelsen för den amerikanska politiken är större. Maos Kina behandlas bara som en kommunistiska oppositionsstat. Kinas inrikespolitiska förhållanden skildras inte, varför det är svårt att säga något om huruvida Maos Kina ses som ett bättre kommunistiskt alternativ.²³

Historia för fackskolan av Gunnar Ander, Birgit Rodhe, Eskil Block, Karl-Reinhold Hællquist, Inger Sondén-Hællquist & Sten Vallmark, även denna från 1968, företer

en bitvis intressant bild. Exempelvis tas personkulten kring Stalin särskilt upp. Under denna rubrik beskrivs Stalins maktlystenhet och hänsynslöshet; han mördar sina rivaler, upprättar polisvälde, kastar motståndare i tvångsarbetsläger samtidigt som barn leker lekar och berättar sagor om honom. Detta i motsats till Lenin, som ”personligen varit en blygsam man. Stalin var en människa av en helt annan läggning”.²⁴ Lenin beskrivs som diktator men knappast en extraordinär sådan. Efter honom kom Stalin till makten och genomförde bland annat en synnerligen grym tvångskollektivisering. Det finns dock också en tendens att se en skillnad mellan Stalin under världskriget som nazismens bekämpare, och Stalin före och efter kriget som terrorns främste förespråkare.²⁵ Den nazistiska och fascistiska politiken nämns som sagt inte med så många ord. I ett avsnitt som specifikt behandlar judarnas situation genom historien behandlar man de nazistiska judeförföljelserna och gaskamrarna som den ”yttersta konsekvenserna av grupphat och minoritetsförtryck”. Man försöker också föra judarnas situation in den dåtida dagspolitiken.²⁶

Medeltid till nutid av Sven Samuelsson under medverkan av Lars Hildingson från 1977 är rikt illustrerad, medan stoffet inte är fullt så omfångsrikt. Under rubriken ”Kommunismen” berättas först den ryska revolutionens historia och dess bakgrund. Bakgrunden beskrivs som ett behov av jordreformer, vilket tsaren i samklang med sina högadliga rådgivare samt den grekisk-ortodoxa kyrkan inte förstod. Ur denna bakgrund klev så Lenin fram och utformade ett enkelt och lättfattligt politiskt program som snabbt övertygade massorna, varpå Ryssland på några årtionden förvandlades från ett efterblivet jordbruksland till en mäktig industrination. Motivet bakom skapandet av ett elitparti skildras som ett sätt att snabbt och effektivt kunna genomföra socialismen. Den nya ekonomiska politiken beskrivs som framburen av Lenins beredvillighet att vara klok nog att ändra politiken efter verkligheten.²⁷ Då Stalin vann maktkampen ändrades den ryska färdriktningen och ”Lenins kollektiva partidiktatur kom att förvandlas till en rent personlig diktatur”. Kollektiviseringen av jordbruket blir en svart händelse med avrättningar och slavarbete, men avhandlas dock bara på fyra rader vilket kontrasterar mot Stalintidens imponerande produktionsresultat.²⁸ Här kommer dock Maos Kina med i bilden. Liksom i fallet Lenin framställs Mao som en legitim ledare med stöd bland Kinas svältande och plågade bönder som vill undvika ideologisk stagnation. Också ”Eurokommunismen” målas upp som ett mer hoppfullt alternativ till den stagnerade Sovjetkommunismen. Mot denna i allt väsentligt hoppingivande bild av kommunismen står författarnas redogörelse under rubriken ”Fascismen”. Man slår initialt fast att denna åskådning är fullständigt väsensskild från kommunismen. Samuelsson och Hildingson är också måna om att påpeka att den fascistiska rörelsen finns kvar, och att denna bedriver terror utan att åklagarmyndigheter ingriper på ett effektivt sätt. Det mest anmärkningsvärda rörande skildringen av efterkrigstiden är att östblockets formering framstår som logisk och utan strid. Pragkuppen nämns exempelvis inte, vilket är intressant ur urvals- och icke-brukssynpunkt.²⁹

Sverige under återkomsten

Alla tiders historia av Börje Bergström, Arne Löwgren & Hans Almgren utkom första gången 1983. Författarna är tämligen försiktiga i sitt språkbruk. Tendenser kan dock spåras. Den kommunistiska hemliga polisens uppkomsthistoria förläggs till Lenins tid vid makten, om än i samband med den turbulenta situationen under inbördeskriget. Oktoberrevolutionen återges i termer av ”kupp”, dock inte utan stöd. Den mer neutrala synen på Lenin och dennes politik får sin avlösning i tal om Stalintidens terrorvåg. Författarna skriver också att ”det kollektiva ledarskap som hade varit Lenins modell för styrelse ersattes på 1930-talet av en enmansdiktatur”, och man skildrar också utrensningar och tvångsarbetsläger som politiska metoder. Tvångskollektiviseringen av jordbruket och utrotandet av kulakerna skildras som delvis initierat av kulakerna själva genom sin motspänstighet, som dock uppges ha utrotats som klass. Detta beskrivs också som ett reellt mord på individer, inte bara ett utrotande av en social kategori.

I berättelsen om den nazistiska terrorn har de antisemitiska inslagen fått större utrymme. Man skildrar hur ”terror mot judar och andra motståndare till nazismen blev alltmer systematisk” och hur gaskamrarna i Auschwitz, Dachau och Buchenwald användes för att rationalisera dödandet. Att nämna namn på enskilda läger kontrasterar på ett tydligt sätt mot skildringen av det sovjetiska lägersystemet. Unicitetstesens står alltså fast.

Efterkrigstidens historia och det kalla krigets uppkomst är förhållandevis neutralt refererad. Det kalla kriget blev en frukt av ”den växande misstron på båda sidor”. Också rubriksättningarna ”östblock” respektive ”västblock” faller väl in i denna bild. Chrusjtjovepokens avstalinisering och töväderspolitik skildras föga överraskande positivt, medan Brezjnevtiden omnämns i mörkare ordalag.³⁰

Den upplaga av *Alla tiders historia* som kom 1992 företer små skillnader jämfört med den nyss refererade upplagan, förutom att ett avsnitt om Östeuropas omvälvning lyfts in. Denna beskrivs föga överraskande i positiva termer. En intressant notation kan göras beträffande karakteristiken av östblockets ideologiska grundvalar. Författarna beskriver nämligen samhällsordningen som ”leninistisk-stalinistisk”, vilket mot bakgrund av det annars på många punkter icke-totalitarismteoretiska synsättet framstår som en intressant parkonstruktion. Berättelsen om frigörelsen i Östeuropa rymmer också det intressanta ställningstagandet att oket beskrivs i termer av kommunistisk ideologi, ej sovjetisk överhöghet.³¹

Vägar till nuet av Göran Graninger, Sven Tägil & Kjell-Åke Carlsson från 1984 framstår liksom *Alla tiders historia* som ett förhållandevis distanserat verk med få ideologiska färgtoner. Detta är dock, här som alltid, en kommentar från en tidsbunden historiker. En ytterligare orsak till detta intryck kan vara att materialet sammantaget framstår som värdeneutralt på grund av den stora och heterogena skaran av medförfattare. En viss tendens till fördel för västmakterna kan dock spåras.

Oktoberrevolutionen benämns ”relativt oblodig kupp”, det vill säga oblodig men

likafullt en kupp. Terrorns startpunkt sätts till Lenins tid vid makten då icke-socialistiska partier och tidningar förbjöds och den hemliga polisen inrättades som "likviderade motståndare i massor". Denna terror var "systematisk och medveten".³² Kollektiviseringen av jordbruket skildras i termer av deportationer, massvält och likviderande.³³ Situationen i det nazistiska Tyskland och det fascistiska Italien återges på ett välbekant sätt. Båda framstår som terrorstater på behörigt avstånd från demokratiska fri- och rättigheter. I skildringen av Förintelsen är det också uppenbart att unicitetstesen står stark.³⁴

När författarna tar sig an efterkrigstiden sker det med en försiktigt positiv inställning till västländerna. På rubrikplats slås fast att Östeuropa förvandlats till ryska "satellitstater", medan västmakternas sammanhållning skildras som ett samarbete. Längre fram karakteriseras också det sovjetiska systemet explicit som totalitärt. Chrustjov och Brezjnev skildras på ett sätt som påminner om beskrivningarna i *Alla tiders historia*.³⁵

Sistnämnda arbete föreligger också i en version från 1990. Den då samtida utvecklingen i östblocket skildras delvis avvaktande, av förståeliga skäl. Skildringen av Brezjnevtiden har dock blivit skarpare. Om förryskningen av de ickeryska delrepublikerna sägs att "ryssarna uppträdde som det självskrivna herrefolket" vilket är en anmärkningsvärd konceptualisering.³⁶

Danmark under guldåldern

Den systematiska genomgången av det danska källmaterialet tar sitt avstamp i Preben Arentofts *Verdenshistorie for gymnasiet* vars här föreliggande upplaga härstammar från 1952. De här intressanta skedena är förhållandevis fåordigt beskrivna. Mot bakgrund av denna fåordiga framställning blir således det enskilda ordet väsentligt mycket mer värt. En sådan essentiell karakteristik gäller oktoberrevolutionen; skildras denna som en folkligt förankrad revolution eller som en kupp? Här lutar Arentoft otvivelaktigt mot det förra. Lenin beskrivs också som en person som saknade personligt "magtbegär". I inbördeskriget är sympatierna otvivelaktigt på de rödas sida då dessa med Leo Trotskij i spetsen "med ukuelig energi" lyckades "slå alle angreb tilbage". Efter den vunna segern "...kunne de russiske magthavere vende sig til den indre opbygning af landet. Dette blev først og fremmest Lenins værk". Stalintiden framställs i delvis andra, skarpare, ordalag. Framställningen är dock inte helt utan förståelse för den stalinistiska politiken mot kulakerna då det förbittrade motståndet hos de "velstillede" kulakerna tvingade "regeringen" till brutala "förholdsregler".³⁷ Framställningen av fascismen och nazismen är delvis kluven. Fascismen anges primärt ha varit antiliberal, medan nazismen framställs som huvudsakligen antimarxistisk.³⁸

Verdenshistorie. Den nyeste tid från 1958 skildrar oktoberrevolutionen varken i termer av kupp eller revolution. Författaren betonar diskontinuiteten mellan tsartiden och den bolsjevistiska tiden. Särskild vikt läggs vid den marxistiska ekonomiska politiken, men också vid politiken mot de tidigare härskande klasserna som "fordreves eller

udryddedes". Tjekans arbete under Lenintiden nämns dock inte explicit. Också den stalinistiska politiken mot kulakerna skildras helt kort. Denna politik contextualiseras också av produktionsökningarna. Detta är dock även fallet med Mussolinis politik, varför fenomenet inte skall övertolkas. Sovjetunionen skildras delvis kluvet. Å ena sidan beskrivs den som ett isolerat land, utan kapacitet att tillgodose de egna medborgarnas behov. Å andra sidan uppges landet under kriget 1941–1945 ha visat "sin indre styrke og holdbarhed". Det sistnämnda har sin naturliga förklaring i historien om det dåtida Sovjet allierat med väst i kampen mot Hitler. Mot bakgrund av detta är det intressant att använda skildringen av nonaggressionspakten som en indikator i sammanhanget. Författaren faller in i en i huvudsak sovjetvänlig tolkningslinje då han pekar på initiala försök till brittisk-sovjetiskt samarbete efter Hitlers annektering av Tjeckoslovakien. Av dessa blev intet, varför Sovjetunionen såg Molotov–Ribbentrop-pakten som en väg att skaffa sig en territoriell buffertzoon. Återigen finns alltså en tendens att se Sovjetunionen som en västmaktsallierad med del i segern över Nazityskland.

Kalla krigets historia framställs däremot i försiktigt västpositiva termer. Detta yttar sig i en tendens att se Marshallhjälpen som ett värn mot hotande kommunistiska maktövertaganden i Europa, Pragkuppen som den kuppattade änden på Tjeckoslovaekiens demokratiska historia och så vidare. Allra tydligast blir detta då Atlantpaktens tillblivelse analyseras i ljuset av och samband med det kommunistiska maktövertagandet i Kina och den sovjetiska atombomben.³⁹

Erik Lund har skrivit en lärobok inriktad på 1900-talets historia. Denna kom ut 1963 och bär titeln *De sidste 60 år*. Redan en hastig blick på innehållsförteckningen uppvisar den trend som sedan fullföljs i boken. Ett särskilt avsnitt i boken har fått rubriken "Hitler", medan de sovjetryska ledarna framträder i brödtext och mindre avsnittsrubriker. Det blir redan här tydligt att unicitetstesens står tämligen stark i texten.

Lenin som person skildras i ett separat textavsnitt, på samma sätt som de flesta av 1900-talshistoriens tongivande politiska gestalter. Framställningen är således primärt aktörsorienterad. I detta avsnitt beskrivs Lenin i huvudsakligen positiva ordalag. Då tjekan omnämns i samband med inbördeskriget framställs den som i huvudsak framtvängad av den vita aktionen, och contextualiseras således. Efter skildringen av Lenins tid vid makten beskrivs uppkomsten av det fascistiska Italien. Mussolinis makt framställs som "diktatorisk", vilket inte är fallet i skildringen av det bolsjevistiska maktövertagandet. Fascismen omnämns också på ett sätt som faller väl in i den marxistiska tolkningsramen, det vill säga lierad med storkapitalisterna.

Lenins och Stalins politik framträder i texten i delvis olika skepnader. Kulakerna blev enligt författaren "udryddede med magt, dræbt eller anbragt i tvangsarbejdslejre i de nordlige egne". Tendensen är annars i huvudsak icke-totalitarismteoretisk. Också synen på Mao, som ville bryta med "de konservative traditioner, der så længe havde været en hindring for en modernisering af Kina" harmonierar med denna tanke. Moderniseringsperspektivet framträder här med emfas.

Kalla krigets historia återges i något skarpare ordalag. Även om författaren inledningsvis är neutral då det endast talas om "To verdensmagter" så framställs Sovjetunionens politik gentemot folkdemokratierna i Östeuropa till slut ändå som ekonomisk imperialism. Containmentpolitiken skildras i ljuset av Pragkuppen, och författarens ordval i förhållande till Ungernrevolten 1956 följer också denna skarpare linje då revolten "efter en heltemodig modstand" blev "knust i blod".⁴⁰

Danmark under nedgången

Gads historie for gymnasier utkom i sin första upplaga 1967. Inte heller på den danska sidan sundet märks dock något av det sena sextiotalets radikalisering. Författaren visar en klar tendens att se band mellan Lenin och Stalin. Det framgår inte bara av att han nämner den kommunistiska centralkommitténs sammansättning i vilken Stalin ingick, utan även genom att han explicit fastslår att Stalin hade fått fria tyglar av Lenin under de utrensningar i partiapparaten som Lenin själv initierat. Det är också av intresse att författaren, om än bara i förbigående, nämner kosackmotståndet i Ukraina.⁴¹ I den inledningsvis nämnda *Kommunismens svarta bok* gör redaktören Courtois en totalitarismteoretisk poäng av att jämföra Lenins politik gentemot kosackerna med Stalins politik gentemot kulakerna.⁴² Denna jämförelse görs dock inte explicit i *Gads historie*.

Stalintidens kollektivisering av jordbruket beskrivs, tämligen utförligt, i termer av tvång och utrensningar. Partiet uppges ha förklarat kulakerna krig: "Molotov meddelte senere, at der i 1928 havde været 5 ½ million af dem – i 1933 kun ¼ million." De fascistiska och nazistiska systemen omnämns i totalitarismteoretiska termer. Mussolini omnämns som en tidig socialist under stort inflytande av syndikalisten Georges Sorel, och den fascistiska rörelsen som helhet skildras inte bara som vänd mot parlamentarism och marxism, utan också som revolutionär och anti-kapitalistisk. Nationalsocialismens historia refereras så att stor vikt läggs vid såväl NSDAP:s heterogena väljarkår, innehållande även arbetare, som de delar av partiprogrammet från 1920 som företer ganska långtgående socialiseringssträvanden. Hitler uppges ha fört partiet till höger.⁴³

Kalla krigets historia skildras i *Gads historie* i västpositiva ordalag. Initialt omnämns den amerikanska administrationen som besjälad av humanism, idealism och en vilja att skapa en bättre värld. I den vidare framställningen framhålls också Atlantpakten som en följd av Sovjetunionens politik i Östeuropa, varvid man särskilt beaktar Pragkuppen.⁴⁴

Det tidiga 70-talet representeras av *Gjellerups verdenshistorie* från 1973. Verket är mycket utförligt, varför urvalsproblematikens dilemma som ett potentiellt upphov till icke-bruk och därmed övergående i ideologiskt historiebrik blir svårbelagd. Likafullt kan intressanta tendenser uppmärksammas. Beträffande oktoberrevolutionen och dess verkningar är man mån om att vid flera tillfällen poängtera Stalins politiska roll under Lenintiden. Härvid nämns även Trotskij flera gånger. Här tonar alltså trojka-princi-

pen fram, med följderna att Sovjetunionen under Lenin framstår som underkastad ett kollektivt ledarskap, inte en ensam diktator. Tjekan sägs, åtminstone initialt, ha varit riktad mot "den omsiggribande kriminalitet og drukkenskap i Petrograd". Också då terrorn under inbördeskriget uppges ha blivit systematisk framstår denna i texten som framtvungad av kontrarevolutionär terrorverksamhet.⁴⁵ Längre fram skildras också hur Lenin successivt miste förtroendet för Stalin, hur Lenin önskade ett kollektivt ledarskap efter sitt frånfalle och att han tog avstånd från den slags personkult som han själv blev föremål för efter sin död. Bilden av Lenin framstår således som förhållandevis fri från fläckar, och författaren väljer att betona diskontinuiteten mellan Lenin och Stalin även om denna tendens alltså inte är entydig. Mot bilden av Lenin ställs Stalintidens terror. I frågan om utrensningarna i partiet och krigsmakten ger man noggranna uppgifter för att exemplifiera dessa. Denna bild till trots är man förhållandevis fåordig då man refererar kollektiviseringen av jordbruket, vilket kontrasterar mot den i övrigt på många punkter utförliga redogörelsen och således ur kontextualiseringsynpunkt är intressant.

Det mest intressanta med skildringen av Mussolini är att författaren inte bara väljer att betona Mussolinis socialistiska förflutna, utan också gör gällande att den främsta inspiratören till Mussolinis våldsdyrkan var syndikalisten Sorel. I det tyska fallet framträder bilden av en mer splittrad nationalsocialism, där författarna också lägger vikt vid partiets antikapitalistiska vänsterflygel med bröderna Strasser i spetsen. SA skildras också som en del av partiets interna vänsteropposition. Man snuddar här alltså vid en närmast funktionalistisk tankegång av ganska sofistikerad karaktär.

Den sammantaget klivna inställningen till den totalitarismteoretiska tolkningsramen fullföljs också då kalla krigets historia skildras. Berlinblockaden tillsammans med det kommunistiska maktövertagandet i Tjeckoslovakien anses ha utgjort grunden för den västeuropeiska antikommunismen. Längre fram hävdas dock att orsakerna till Berlinblockaden står att finna i västmakternas sammanslagning av de tyska ockupationszonerna.⁴⁶ Man bör dock i sammanhanget betänka utgivningsåret.

Samtidshistorie for handelsgymnasiet, skriven av H. E. Gade & H. Juul Madsen, utkom 1978. I den mån Lenintidens terror omnämns framstår denna huvudsakligen som en produkt av inbördeskriget, i vilket författarna i sin tur framförallt har sympatierna på röda arméns sida. Det finns även längre fram i texten då kollektiviseringen av jordbruket avhandlas en klar tendens till framstegsvänlig kontextualisering av kulakutrotningen. Den utförliga genomgången av det sovjetiska ekonomiska systemet kan dock möjligen höra samman med lärobokens målgrupp, handelsgymnasiet. Längre fram gör man ett tydligt och centralt avsteg från den ovan antydda linjen, då man karaktäriserar den sovjetiska regimen som totalitär "på linie med styret i Hitlers Tyskland". Beträffande det fascistiska Italien och det nazistiska Tyskland beskrivs dessa i ett separat avsnitt. Språkbruket gentemot den italienska fascismen är inte specifikt värdeladdat. Mot bakgrund av detta behöver inte skildrandet av Lenin te sig som särskilt icke-totalitarismteoretiskt eller revisionistiskt. Författarna understryker att den nazistiska

terrorn var unik. De påpekar också att det nationalsocialistiska partiprogrammet hade en delvis socialistisk karaktär.⁴⁷

Kalla krigets historia beskrivs på ett sätt som får läsarens sympatier att till övervägande delen ligga på västmakternas sida. Luftbron till Berlin och Pragkuppen omnämns i termer av sovjetisk aggression som behövde bemötas. Författarna kan synas något inkonsekventa. Med utgivningsåret 1978 i tanken skall man dock minnas Samuelson & Hildingson från 1977, och dess explicita särskiljande.

Danmark under återkomsten

Som första lärobok skall *Menneske, samfund, historie. Kapitler af verdenshistorien* från 1988 behandlas. Oktoberrevolutionen framstår varken som en folklig revolution eller som en kupp utan förhållandevis oladdat som ett maktövertagande. Här finns således ingen indikator, åtminstone inte av det slag vi tidigare kunnat iakttä. Skildringen av inbördeskriget är också delvis egen då det utländska engagemanget inte skildras i termer av angrepp eller befrielse utan rakt av som ”intervention”. Motivet till denna intervention uppges inte primärt ha varit ideologiska förtecken, med andra ord antikommunism, utan en vilja att återföra det tidigare allierade Ryssland till kriget och skydda allierade vapenlager. Sympatin för de röda styrkorna som ibland framkommit i tidigare material finns inte här. Tvärtom är det de vita trupperna som benämns ”modstandshære”, en intressant konceptualisering i sammanhang med den värdeneutrala termen ”intervention”. Inbördeskriget framstår inte heller som en legitimitetsgrund eller ett försök att kontextualisera inrättandet av den hemliga polisen då detta förläggs till tiden före inbördeskriget.

Redan i rubrikerna ”Den stalinistiske revolution” och ”Den nazistiske revolution” antyds ett totalitarismteoretiskt synsätt. Stalinväldet skildras också mycket riktigt som ett terrorsamhälle då man nämner utrensningarna i partiet, censuren och likriktningen. Även kollektiviseringen av jordbruket skildras i kritiska termer. Kollektiviseringens produktionsmässiga förtjänster framställs också som omdiskuterade, varför denna inte framställs som en nödvändig rationalisering. Även innehållsmässigt framträder likheter mellan det stalinistiska och det nazistiska samhället. Förvisso finns i redogörelsen för de nazistiska och fascistiska samhällena tecken på avsteg från totalitarismtanken, bland annat i påståendet att tyska arbetare överlag inte anslöt sig till nazismen och i redogörelsen för de många ideologiska motsättningarna under spanska inbördeskriget. Den huvudsakliga tendensen är ändå totalitarismteoretisk, då NSDAP beskrivs som antikapitalistiskt, antidemokratiskt och antisocialistiskt. Antikapitalism och antisocialism kan synas svåra att förena. Detta förhållande väljer författaren att förklara med den nazistiska antisemitismen.⁴⁸ På samma sätt som i tidigare material är tendensen inte fullständigt konsekvent, men *Menneske, samfund, historie*, som inte berör kalla krigets historia, innehåller flera totalitarismteoretiska drag.

Hvorfra, hvorhen, hvorfor av Ebbe Kühle från 1998 representerar tiden efter Ber-

linnurens fall. Uppställningen av materialet företer i sig inget uppseendeväckande. Beträffande rubriksättningen kan dock framför allt ett intressant förhållande noteras. Här beskriver författaren hela den kommunistiska epoken som ett ”kommunistisk experiment”. Detta är intressant dels ur konceptualiseringssynpunkt men också i den bemärkelsen att det för tankarna till en samhällelig laboration med naturvetenskapliga förtecken, som i sin tur verifierar en syn på marxism och i förlängningen kommunism som en vetenskaplig socialism. Att marxism och kommunism anses ha en högre grad av logisk konsistens än fascism och nationalsocialism är i sig något av ett grundskott mot de totalitarismteoretiska tankarna. I det fall kritikern valt att definiera ideologi utifrån vad som anses vara logiskt konsistent bortdefinieras således fascism och nationalsocialism från ideologibegreppet, och därmed rubbas en av grundförutsättningarna för en totalitarismteoretisk analys.

Att Ebbe Kühle skulle företräda ett sådant synsätt verkar dock inte vara fallet. Snarare finns det flera explicita och avgörande drag som indikerar att Kühle är en vän av totalitarismperspektivet. Beträffande Lenintidens terror är Kühle inte explicit, men under det pågående inbördeskriget uppges kontrollen över samhället ha utökats med ”en blanding af brutalitet og løfter”. Beträffande Stalintiden är han tydligare. Således skildras kollektiviseringen av jordbruket som ”enn katastrofe, både menneskeligt og økonomisk”, och därmed ifrågasätts själva fundamentet för vad som annars vanligen utgjort den främsta kontextualiseringen av kollektiviseringen: den framgångsrika och nödvändiga rationaliseringen. Den totalitarismteoretiska analysen stadfästs också i texten då författaren i anslutning till skildringen av Stalintiden porträtterar författaren till 1984, George Orwell, och återger ett kort referat av handlingen i boken *Djurfarmen*. I detta sammanhang används uttrycket ”totalitøer” explicit.

Det andra lägre, bestående av fascism och nationalsocialism, skildras i linje med ovanstående. Den italienska fascismen och Benito Mussolini omnämns i mycket ringa grad. Beträffande nazismen i Tyskland görs dock den intressanta karakteristiken ”højrediktatur” vilken ställs mot Stalins ”venstrediktatur”. I sammanhanget kan man dock också notera att författaren gör gällande att Hitler etablerade en ”totalitøer stat, som var uden sidestykke i historien”.

Det totalitarismteoretiska synsättet går igen också då den fascination för såväl Stalin som Hitler som fanns även utanför moderländerna refereras. I det vidare sägs inte NSDAP ha varit ett parti som enbart appellerade till överklassens värderingar, åtminstone inte i Tyskland. Då partiets socialistiska element skall lyftas fram görs förvisso inte detta explicit, men i den mån det görs är det inte det tidiga 20-talets partihistoria med Strasserfraktionen eller motsvarande som refereras utan direkta citat ur *Mein Kampf*. I det fall författare väljer att skildra NSDAP som ett socialistiskt eller åtminstone antikapitalistiskt parti brukar fokus annars ligga på bröderna Strasser eller på parti-programmet från 1920. Ur nazismforskningens synpunkt är detta mycket intressant. Unicitetstesen bereds stort utrymme i texten som innehåller långa stycken direkt ur källmaterialet, i detta fall SS-mannen Kurt Gersteins berättelser.

Kalla krigets historia skildras av Kühle i tämligen försiktiga ordalag. Mest intressant är att Chrusjtjovs töväderspolitik och avstalinisering inte gör något större intryck på Kühle. Murens fall beskrivs föga överraskande i positiva termer, vilket blir tydligt inte minst i bildmaterialet. Här reser dock Kühle frågor också om de problem som den så kallade chockterapien fört med sig. Inte heller det maoistiska Kina framstår som ett mer eftersträvansvärt kommunistiskt alternativ. Särskilt kulturrevolutionen framhålls.⁴⁹

Att omkonstruera ett fiendskap

Hypotesen att totalitarismteorin på grund av olika utrikespolitiska vägval skulle ha fått olika genomslag i Danmark och Sverige kan inte entydigt beläggas. Den bild som framträder är inte entydig, och svaret tenderar att ändras beroende på vilken tidsperiod som fokuseras. 50-talet och det tidiga 60-talet till exempel, som i den historiografiska genomgången framstår som totalitarismteorins verkliga guldålder uppvisar inte alls denna tendens. I Danmark lät totalitarismteorin vänta på sig. Den mest plausibla förklaringsmodellen grundar sig på att landet ockuperades av tyskar och befriades av en allians vari ryssar ingick. Samtidigt kan denna aspekt fördjupas ytterligare då man beaktar de båda nationernas *signifikanta andra*. Det är uppenbart att *den andra* åtminstone under denna tid definierades på olika sätt i Danmark respektive Sverige. I Danmark var bilden av Tyskland färgad av gamla gränstvister i Slesvig-Holstein, Danelirkes fall och preussarnas – och österrikarnas – triumf i kriget 1864. Ryssland hade däremot aldrig utgjort ett hot mot Danmark. Bilden av Ryssland som en befriare från den tyska ockupationsmakten kunde därför stå tämligen obefläckad. Då sovjetiska trupper i andra världskrigets slutskede 1945–1946 besatte Bornholm utan att incidenter inträffade kom denna bild att stärkas än mer.

De svenska förhållandena var på många sätt diametralt motsatta. Här framstod Tyskland knappast som en traditionellt angripande part. Tvärtom fanns djupa rötter av kulturellt och vetenskapligt utbyte som präglat relationen. Däremot var relationen med Ryssland historiskt sett komplicerad och konfliktrik. De väpnade konflikterna med Ryssland låg förvisso längre tillbaka i tiden än de danska med Tyskland, men detta spelade i sammanhanget mindre roll. Bilden av ryssen hade i Sverige formats stark av talrika krig, härjningar i kustbandet 1719–1721 och Sven Hedins *Ett varningsord* från 1912 vari beskrivs hur kosacker efter en imaginär ockupation symboliskt tömmer sina hölass vid Karl XII:s staty i Kungsträdgården och vattnar sina hästar i Molins fontän. Sveriges förhållande till Ryssland komplicerades också av det ryska och sedermera sovjetiska inflytandet i Finland. Inte minst VSB-pakten från 1948 fick en omedelbar relevans för den svenska bilden av Sovjetunionen som det kalla krigets pådrivande part. Det är dessutom väsentligt att påpeka att Sveriges historiska arvfienner är just Danmark och Ryssland, och att dessa båda makter aldrig gått ut i krig mot varandra. Däremot kämpade de på samma sida mot Sverige under stora nordiska kriget.

Av ovanstående resonemang följer att historiemedvetandet är böjt att sammanblanda å ena sidan tyskar med nazister, å andra sidan ryssar med kommunister. Mot bakgrund av att läroboksförfattarna ändå i samtliga fall är villiga att se denna distinktion mellan nationalitet och ideologi inte bara genom att avhålla sig från spekulationer om tyskars potentialitet att begå folkmord och liknande kan detta synas märkligt. Det påvisar också att historiemedvetandet tenderar att vara avgörande för det som sker på tolkningsnivån. Här spelar alltså inte tanken om att det vetenskapliga bruket snarast tillhör den tolkande nivån någon större roll.

Om fokus istället flyttas till en senare del av undersökningsperioden, 1970-talet, får vi däremot en bild som svarar väl mot hypotesen. Inget verk på den danska sidan kommer här i närheten av det explicit anti-totalitarismteoretiska och revisionistiska synsätt som Samuelsson & Hildingsson företräder. Tvärtom tycks de danska läroboksförfattarna med tiden ha närmat sig ett totalitarismteoretiskt synsätt. Här framstår den danska utvecklingen över tid som helt motsatt den som en historiografisk genomgång skulle ge anledning att tro. Detta kan förklaras i termer av en nedsippringsstanke, dock med den väsentliga skillnaden att nedsippringen här inte berör vetenskapliga resultat inlemmande i det pedagogiska materialet. Nedsippringen här gäller istället det undermedvetna historiemedvetandet. Detta är ett intressant faktum som inte i sig rubbar Klas-Göran Karlssons tanke att historiemedvetandet logiskt föregår historiekulturen, samtidigt som historiemedvetandet under sådana förutsättningar skulle vara statistiskt. Så är uppenbarligen inte fallet. Den danska utvecklingen kan då förklaras genom att andra facetter av historiekulturen, såsom politiska rörelser, dagspress och så vidare, som trots att även de är under inflytande av historiemedvetandet också tillsammans utformar och påverkar detsamma. Det finns en tendens i det danska materialet att man framåt slutet av 60-talet och framöver anammar en annan bild av vem som är den andre. Det fanns starka ideologiska incitament till en sådan förändring. Politiska insikter om att Danmark tillhör Västeuropa och den försvarsallians vari forne fienden Västtyskland ingick befördrade dels ett etablerande av Sovjetunionen som en *signifikant annan* och dels, i förhållande till Västtyskland, en betydligt större benägenhet att göra skillnad på nationalitet och ideologi i analysen av det historiska skedet. Bilden av *den andre* blir här tydligt ideologiskt definierad.

Den svenska utvecklingen ter sig på ett annat sätt. Tvärtom den danska utvecklingen följer nämligen den svenska det mönster som beskrivits som en konsensusuppfattning om totalitarismteoriens historiografi. Detta har dock skett med en viss tidsmässig eftersläpning. Sannolikt kan även detta förklaras i termer av nedsippring, dock i mer ordinär betydelse än ovan. Den svenska bilden av *den andre* passade betydligt bättre in i kalla krigets ideologiska konstruktioner än vad den danska initialt gjorde. Den revolt mot det totalitarismteoretiska perspektivet som följde mot slutet av 60-talet har också denna, med viss eftersläpning, haft bättre förutsättningar för ett genomslag i Sverige än i NATO-landet Danmark. Det finns ett väsentligt undantag i denna trend vilket utgörs av Bäcklin, Holmberg, Lendin & Valentin från 1954. Mycket pekar dock på

att detta verk snabbt rasade i popularitet. Man kan spekulera i huruvida detta hängde samman med en dålig anpassning till vad rådande tidsanda föreskrev.

Det storpolitiska skeendet har för danskt vidkommande med tiden bidragit till en omkonstruktion av fiendskapen på ett sätt som i sig ger stöd åt den initiala hypotesen. Samtidigt är det uppenbart att trenden som helhet under perioden snarast vederlägger hypotesen. Det är anmärkningsvärt att det neutrala Sverige är det av de båda länderna som bäst följer det totalitarismteoretiska perspektivets popularitetskurva. Detta reser i sin tur frågor om svensk neutralitetspolitik. En retorisk fråga som låter sig ställas i ljuset av uppsatsens resultat är: Hur neutral var den svenska neutralitetspolitiken egentligen? Resultaten av den forskning som sysselsatt sig med denna frågeställning behöver knappast refereras.⁵⁰ På samma sätt verkar det vara rimligt att studera Danmarks förhållningssätt till sitt NATO-medlemskap utifrån motsvarande utgångspunkter. Sammanfattningsvis kan man alltså säga att hypotesen äger viss giltighet framför allt under undersökningsperiodens senare del, men att den ensam inte alls har den halt av förklaringsvärde som producenterna av samma hypotes – totalitarismteorins kritiker – vill påskina.

Skildringarna av den kinesiska kommunismen blir i detta sammanhang något förhållandevis apart. Det finns inga historiska fiendebilder av Kina varken i Sverige eller Danmark. Skildringarna av Kina under Mao passar väl in i den tanke som kommit till uttryck tidigare, det vill säga att den kinesiska utvecklingen behandlas som ett slags appendix till utvecklingen i den europeiska kultursfären. Någon argumentation med implicita rötter i historiska fiendskap finns inte, utan Kina behandlas i det totalitarismteoretiskt influerade källmaterialet som ett kommunistiskt land i Sovjetunionens efterföljd medan de revisionistiskt färgade läroböckerna snarast vill framhålla Kina som det ofläckade kommunistiska alternativet till den korrupta Sovjetstaten. Ytterligare en sak måste framhållas i förhållande till läroböckernas skildrande av Kina: Landet är alltså en kommuniststat. Detta försvårar då som nu källägaspekten på ett sätt som motsvarar Nazityskland före 1945 och Sovjetunionen före 1989/1991.

Unicitetstesens primat

Det finns ytterligare aspekter i undersökningen som bör noteras. Man kan bland annat observera att oberoende av huruvida författarna väljer att ställa sig på den totalitarismteoretiska sidan eller inte är de böjda att acceptera unicitetstesens, om än i olika grad. Det finns en glidande skala. Ju längre från totalitarismteorin läroböcksförfattarna befinner sig, desto mer benägna är de att lyfta fram det unika i nazisternas folk mord. Unicitetstesens plats i det europeiska historiemedvetandet är med andra ord en mycket viktig aspekt i föreliggande artikel. För att anknyta till det inledningsvis förda resonemanget om historiekulturens multipla manifestationer skulle det exempelvis vara intressant att studera varur denna tes emanerat, hur den byggts upp och förstärkts, och härvid beakta till exempel mediernas, framför allt TV-mediets roll. Vilken roll

har till exempel TV-serien *Förintelsen (Holocaust, 1978)*, med Meryl Streep i en av huvudrollerna, spelat för det europeiska historiemedvetandet? Vilken roll spelade mediabevakningen av Nürnberg- och Eichmannrättegångarna? Hur kontrasterar detta mot TV-mediets behandling av exempelvis GULAG-arkipelagen?⁵¹

Det faktum att Sovjetunionen tillhörde andra världskrigets segrarmakter kom att påverka i synnerhet det danska historiemedvetandet. Detta skapade ett visst mervärde av "goodwill" också i Sverige. En viktigare aspekt är dock att medan Sovjetunionen i egenskap av vinnare förblev intakt som stat kom det nazistiska systemet att styckas och dissekeras. Dess ledare ställdes inför rätta och dömdes, varvid brotten tydligt kom i ljuset. Sovjetunionen kom att bestå i ytterligare 45 år. Den föll inte heller som ett resultat av en väpnad konflikt med främmande makt, varför tribunaler motsvarande den i Nürnberg aldrig kom att utkräva ansvar för diktaturens brott.

Framför allt är dock källäget ett problem som återopats. Flera av läroboksförfattarna darrar också mycket riktigt på manschetten och förser sin text med ibland ganska vidlyftiga brasklappar. Författarna kan inte ha undgått att känna vinddraget från den storpolitiska korselden, och har kanske därför också tonat ned sin kritik mot Sovjetunionen i ett försök att vara klädsamt neutrala. Ett sådant synsätt skulle kunna hjälpa till att förklara förhållandet mellan den synnerligen totalitarismteoretiska Jacobson & Söderlund från 1944 och Bäcklin, Holmberg, Lendin & Valentin från 1954, vilken i mycket ter sig som den förstnämndas motsats. Som jag tidigare sagt har jag själv utgått från att Chrustjovs tal på den 20:e partikongressen 1956 spelat en avgörande roll för vad som kan ha ansetts vara belagt. Källägesaspekten spelar med andra ord en ganska undanskymd roll i just denna undersökning eftersom undersökningsperioden till största delen infaller efter kongressen. Mot bakgrund av att det redan i Jacobson & Söderlund från 1944 finns uppgifter om att bolsjevikregimen använt avrättningar, landsflykt, nöd och svält som politiska medel förefaller det heller inte som absolut säkert att gränsdragningen 1956 behöver göras.

Det pedagogiska historiebruket som vetenskap och ideologi

Vi närmar oss nu den intrikata diskussionen rörande det pedagogiska historiebruket. Ett av uppsatsens grundantaganden har varit att ett sådant är möjligt att identifiera och avgränsa i förhållande till övriga historiebruk i Klas-Göran Karlssons typologi. Som Karlsson poängterar överlappar de olika bruken varandra, och detta gäller även det pedagogiska historiebruket. Resultatet tycks vara att definitionen i stort håller. Framför allt en sak verkar dock kunna diskuteras. Jag har initialt utgått från att det pedagogiska historiebruket åtminstone i allt väsentligt är *genrebundet*. Detta är en renodling som gjorts för analysens skull. Jag har i linje med detta också ansett att de tendenser till andra historiebruk som finns i källmaterialet är delar av det pedagogiska historiebruket. Understundom har dock dessa delar eller tendenser till andra bruksformer varit så omfattande att man rimligen kan se dem som egna manifestationer av specifika bruk.

Framför allt gäller detta det vetenskapliga historiebruket, med andra ord den bruksform jag valt att tillmäta något mindre värde i min egen definition av det pedagogiska historiebruket. Ett par saker ska särskilt nämnas som indikationer på ett vetenskapligt historiebruk. I synen på nationalsocialism och fascism synliggörs det inte bara genom så pass kvalificerade uppgifter som den om syndikalisten Sorels plats i Mussolinis tankvärld, utan också om teorier rörande vägen till Förintelsen. Den intentionalistiska skolan menar här att det går en rak historisk linje mellan den nazistiska ideologin och Förintelsen där aktören Adolf Hitler tillmäts en avgörande betydelse. Intentionen ställs i centrum och anses ha ett tillräckligt förklaringsvärde. Den funktionalistiska skolan ser istället det nazistiska Tyskland som politiskt och ideologiskt heterogent vari ledarens intention inte spelade den avgörande rollen. Dessa båda skolbildningar är välkända vetenskapliga forskningsriktningar. Likafullt är de alltså synliga i det pedagogiska materialet. På samma sätt är den marxistiska analysen av nazismen som starkt lierad med kapitalet en ofta förekommande ingrediens i källmaterialet. Huruvida man här skall se marxismen som ett vetenskapligt eller ideologiskt bruk av historien är av hävd en svår fråga. Marxismen, ”den stora berättelsen” i postmodernisten Jean-François Lyotards terminologi, omfattar båda sfärerna. Likafullt är den marxistiska tolkningen av nazistpartiets allians med kapitalet en slagkraftig uppfattning i forskningen, även om empiriska rön nu ifrågasätter denna.⁵²

Skildringarna av den sovjetiska historien omgärdas av vetenskapliga historiebruk främst i de former som här varit relevanta för undersökningen, det vill säga det totalitarismteoretiska synsättet som fokuserar kontinuiteten mellan Lenin och Stalin och det revisionistiska synsättet som fokuserar diskontinuiteten. Återigen ligger vetenskap och ideologi varandra ytterst nära.

Det pedagogiska historiebruket karakteriseras också av annat än genrebundenhet. De konstnärliga eller litterära krav som läromedelsproducenten är underkastad visar sig bitvis väl i materialet. De tonar fram ibland, tydligast i *Hvorfra, hvorhen, hvorfor* som innehåller långa och explicita referenser till George Orwells verk *Djurfarmer* och även nämner *1984*. Annars är denna form av litterär orientering inte den primära. Inte ens i de böcker där totalitarismteorin står i centrum är den uppenbara referensen till *1984* vanligt förekommande. Däremot är den aktörsorientering som förmodats vara ett av det pedagogiska brukets karakteristika en central tendens. Det gäller för alla verk att aktörsperspektivet är det primära framför strukturanalyser. *De sidste 60 år* av Erik Lund är det mest aktörscentrerade, men också den nutida *Hvorfra, hvorhen, hvorfor* har en mer aktörsorienterad stil än det svenska materialet i allmänhet har. Det är ett symptom på det danska materialets stoffrikedom i förhållande till det svenska. Man bör här dock också fastslå att aktörsperspektivet har en högre grad av relevans då de tyska, italienska och sovjetiska diktaturerna diskuteras. Strukturer, nätverk, opinioner kan på goda grunder förmodas ha mindre betydelse i en diktatur medan aktören i statens topp har en större betydelse. Detta förhållande kan dock sannolikt inte ensamt förklara materialets omfattande aktörsorientering.

Arentofts tal om en bolsjevistisk "regering" framstår här som det intressanta undantag som bekräftar regeln.

Aktörsorienteringen är ett centralt inslag i en av det pedagogiska historiebrukets kärnprinciper, nämligen förståelseorienteringen. Jag kontrasterar denna princip mot förklaringsvärde. Man kan ifrågasätta om inte begreppen förståelse respektive förklaring här borde byta plats. Förståelse kan tyckas vara nödvändig i förhållande till mer komplexa samband av humanvetenskaplig karaktär som i sig inte är möjliga att förklara utan omfattande teoribyggen som aldrig kan skiljas från sina ideologiska grundvalar. Förklaring är förknippad med mer rätlinjiga kausaliteter av typen "y följer av x eftersom z" där såväl x, y som z är enkla och logiskt konsistenta. Jag har valt ett annat synsätt. Då jag talar om förståelseorientering skall detta ses som något betydligt mer basalt, som vägleds av principer om sammanförande, särskiljande och förenkling.

Principen om sammanförande och särskiljande tycks vara det pedagogiska historiebrukets absoluta essens. Just i frågan om totalitarism eller inte är också dessa principer ständigt verksamma. Som jag påpekat finns på ett par ställen i det svenska materialet ett mycket explicit särskiljande då förhållandet mellan de nazistiska och fascistiska samhällena respektive det sovjetiska avhandlas. Såväl Bäcklin, Holmberg, Lendin & Valentin från 1954 som Samuelson & Hildingson från 1977 är tydliga på denna punkt. Det totalitarismteoretiskt influerade källmaterialet är mer subtilt i sitt sammanförande av de olika systemen. Denna subtila tendens omfattar såväl det svenska som det danska materialet. Det kan yttra sig som en till synes oreflekterad rubriksättning som i Jacobson & Söderlund från 1944 eller som ett mer inarbetat karaktärsdrag i texten som i *Hvorfra, hvorhen, hvorfor* av Ebbe Kühle från 1998. Gemensamt för det totalitarismteoretiskt orienterade materialet är att tendensen måste "dras" ur texten på ett annat sätt. Då detta är fallet aktualiseras förhållandet huruvida likartade uppfattningar om de nazistiska, fascistiska och kommunistiska samhällenas grad av terror av nöden innebär ett totalitarismteoretiskt förhållningssätt. Frågan ligger i sin tur nära problemet huruvida totalitarismteorin som sådan implicerar politisk liberalism. Här aktualiseras frågan om förenklingens roll som pedagogisk princip. Är de vetenskapliga teorierna verkligen närvarande i texterna? Eller rättare sagt: Existerar teorin verkligen i källmaterialet eller endast i betraktarens, i detta fallet forskarens, ögon? Oberoende av huruvida den teoretiska medvetenheten ligger i texten eller inte är det dock rimligt att anta att konsekvensen av viss använd empiri i slutändan blir ett totalitarismteoretiskt synsätt, och det är heller inte orimligt att anta att detta är ifrågavarande läroboksförfattares avsikt. Den använda empirin är i sig frukten av ett urval. Jag har ställt frågan vad som kan definieras som förenkling och vad som kan definieras som skevt urval. Frågan är om inte dessa två företeelser i hög grad sammanfaller. Förenkling innebär definitionsmässigt en skevhet. För att få en indikator i sammanhanget har jag valt att betona kontextualiseringens roll i källmaterialet och den roll detta instrument spelar för att förminska eller förstora historiska händelser, samt den roll som skilda konceptualiseringar spelar. Beträffande det sistnämnda kan ett par saker noteras. Framför allt

har det redan nämnda exemplet om termerna ”revolution” respektive ”kupp” visat sig vara en förtjänstfull indikator, särskilt i förhållande till skildrandet av bolsjevikernas maktövertagande 1917. Även delar av kalla krigshistorien, såsom Ungern 1956, finns dock konceptualiserad på för analysen förtjänstfullt sätt. I detta fall ligger den stora skillnaden i hur författaren beskriver revoltens slut – som ”nedslagen” eller ”dränkt i blod”.

Modernismens evangelium

Den vanligaste kontextualisering som förekommer i källmaterialet rör den sovjetiska kollektiviseringen av jordbruket och genomförandet av den första femårsplanen då framgångarna fokuseras snarare än kollektiviseringens offer. Tydligast är denna tendens i Samuelson & Hildingson där den helt tar över framställningen, men den finns på långt fler ställen än så. Tendensen att kontextualisera den nazistiska diktaturen finns också, främst i förhållande till den nazistiska arbetsmarknadspolitiken under 30-talet. Detta är dock inte en tendens av de proportioner som ovanstående, och den tar aldrig över framställningen. Förklaringen till detta förhållande ligger inte bara i det faktum att Nazityskland förlorade kriget och sönderföll som stat medan Sovjetunionen tillhörde segrarnas skara. Det finns en grundläggande skillnad i synsätt på de båda systemen som härrör från en grundläggande värdering av *det moderna* och synen på de båda systemens relation till modernismen som projekt. Zygmunt Baumans tankar om att endast det moderna bär på förutsättningar att bedriva den typ av terror som bedrevs i de båda systemen framstår här som en tanke av betydligt senare datum. Man skall ha i minnet att författarna till de läroböcker som använts som källmaterial själva levt i en tid som i såväl Sverige som Danmark benämns rekordår. Industrin blomstrade och höll arbetslösheten på en låg nivå samtidigt som stora delar av vinsterna från industrin via skattsedeln fick finansiera den offentliga välfärden. Industrins roll var avgörande och produktionen ställdes i centrum. Maskinerna frälste folket. Denna värdering liknar under en stor del av undersökningsperioden en slags överideologi på samma sätt som till exempel demokrati. De flesta läroboksförfattare har vuxit upp och verkat i denna miljö. Mot bakgrund av detta är det naturligt att den positiva värdering av modernismen som var och i allt väsentligt är rådande i Sverige och Danmark också applicerades på det ickeindustrialiserade Sovjet. Dess projekt ansågs vara av samma art som vårt. Beträffande de västeuropeiska staterna Tyskland och Italien hade man betydligt svårare att acceptera offer då dessa stater föredde en mer långtgången industrialiseringsprocess. Det är dock symptomatiskt att författarna, i de fall de vill tillmäta nazismen ett positivt värde, framhåller just arbetsmarknadspolitiken med dess betydelse för ekonomi och näringsliv.

Den grundläggande positiva värdering av modernismen som framkommer i texterna övergår också via en positiv värdering av natur- och ingenjörsvetenskap i synen på kommunismen som en *vetenskaplig* socialism. Den tanke som ger vid handen att

kommunism som ideologi är mer logiskt konsistent än fascism och nazism och därigenom vill särskilja de olika systemen är i sig ett grundskott mot totalitarismteorin. Även denna tanke ställer kommunismen, här sedd som en enhetlig konstruktion, närmre socialdemokratien och även den västeuropeiska liberalismen. Nazismen och fascismen med sin nedprioritering av intellektualism framstår som väsensskild. Enligt detta synsätt får den stipulativa definitionen av termen ideologi såsom definierad utifrån logisk konsistens karaktären av att vara närmast lexikal. Det råder konsensus kring den. Ett sådant synsätt kan kritiseras på flera punkter. För det första vilar totalitarismteorin på stipulationen att såväl kommunism som fascism och nazism är att betrakta som ideologier. Att kritisera genom att ändra en visserligen implicit men likafullt gjord stipulation är ett udda argumentationssätt. För det andra kan konsensusdefinitionen ovan knappast betraktas som den enda tänkbara. Ideologier kan rent intuitivt analyseras utifrån åtminstone två andra aspekter; historisk uppkomst samt funktion i den politiska beslutsprocessen. Dessa båda taget i beaktande och potentiellt även andra skulle kunna ge en mer heltäckande definition vid handen. För det tredje: även i det fall stipulationen ovan accepteras så kan man ifrågasätta kommunismens grad av logisk konsistens. Man kan också hävda att det fascistiska och nazistiska hyllandet av anti-intellektualism faktiskt i sig är ett för ideologin internt ideal som i det fall det fullföljs paradoxalt nog skulle ge vid handen att fascism och nazism framstår som synnerligen logiskt konsistenta.

Avslutningsvis är det intressant att det problem av relativism som humanvetenskaperna alltid brottas med inte diskuteras i källmaterialet, trots att elever i den aktuella åldersgruppen uppvisar tillräcklig grad av intellektuell mognad för att kunna tillgodöra sig sådant stoff. Det finns också delvis kvalificerade uppgifter av empirisk och teoretisk karaktär i materialet som vittnar om synen på elevernas kapacitet. Det är således inte orimligt att se de ledande och uppfostrande momenten i skolverksamhet som förhållandevis allmängiltiga och inte förbehållna ett specifikt samhällssystem av just diktatorisk eller totalitär karaktär. Utan att i övrigt jämföra eller ha ambitioner att jämställa de samhällen som varit i fokus i denna undersökning, Sverige och Danmark, med de samhällen som varit i källmaterialets fokus, främst Sovjetunionen, det fascistiska Italien och det nationalsocialistiska Tyskland, kan man därför reflektera över följande välkända citat hämtat ur litteraturhistoriens främsta "totalitarismteoretiska" verk, 1984 av George Orwell:

"Den som kontrollerar det förflutna, kontrollerar framtiden", löd partiparollen; "den som kontrollerar nutiden, kontrollerar det förflutna."⁵³

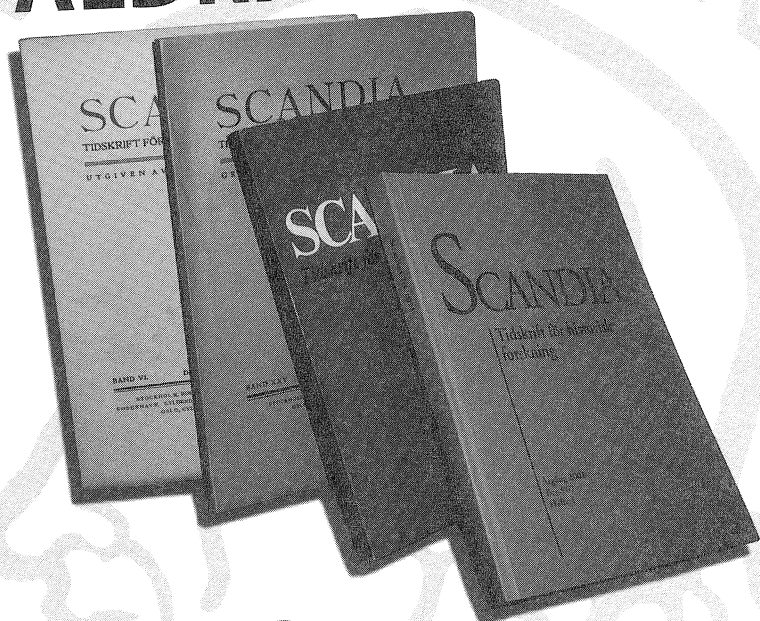
Noter

1 Stephané Courtois m.fl., *Kommunismens svarta bok*, Stockholm 1999, s. 19–47. Courtois använder för övrigt just termen folk mord som en slags paraplydefinition för rasmord och klassmord. Det är annars vanligt att rasmord och klassmord åtskiljs, se s. 25.

- 2 Carl J. Friedrich & Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Massachusetts 1965, s. 22.
- 3 Klas-Göran Karlsson, *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995*, Stockholm 1999, s. 38–40, 45 f.
- 4 Bernard Eric Jensen, ”Historiemedvetande – begreppsanalys, samhällsteori, didaktik”, i Christer Karlegård & Klas-Göran Karlsson (red.), *Historiedidaktik*, Lund 1997, s. 49–81, främst s. 53–56, 68, 72–81.
- 5 Klas-Göran Karlsson, ”The Holocaust as a Problem of Historical Culture”, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003, s. 30–32.
- 6 Karlsson 2003, s. 45.
- 7 Karlsson 2003, s. 40 f.
- 8 Abbot Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York 1995, s. 166.
- 9 Herbert J. Spiro & Benjamin R. Barber, ”Counter-Idelological Uses of Totalitarianism”, *Politics and Society* 1970, s. 3–21.
- 10 Bent Jensen, *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle*, Köpenhamn 1984, s. 55, 103, 164–167.
- 11 Bent Jensen, ”Forsvar for et forældet begreb”, *Bidrag till Öststatsforskningen* 1981:4, Uppsala 1982, s. 4–9, 44 f.
- 12 Bent Jensen, *Gulag og glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelseskab i det 20. århundrede*, Köpenhamn 2002, s. 320, 361 f. Se även Jensen 1984, s. 25–36, 169.
- 13 Jensen 2002, s. 367–369.
- 14 Gustaf Jacobson & Ernst Söderlund, *Lärobok i allmän historia för gymnasiet*, Stockholm 1944, s. 378–387.
- 15 Jacobson & Söderlund, s. 382.
- 16 Jacobson & Söderlund, s. 385.
- 17 Göran Andolf, *Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820–1965*, Stockholm 1972, s. 129.
- 18 Martin Bäcklin, Erik Holmberg, Waldemar Lendin & Hugo Valentin, *Allmän historia för gymnasiet*, Stockholm 1954, s. 356–360.
- 19 Bäcklin m.fl., 1954, s. 356–360, 361–369, 381.
- 20 Ernst Söderlund & Ivar Seth, *Allmän historia för gymnasiet*, Stockholm 1956, s. 426, 429, 435 f, 439 f.
- 21 Per-Erik Brolin, Leif Dannert & Åke Holmberg, *Allmän och nordisk historia för gymnasiet. Norden från äldsta tid och den övriga världen från år 1000*, Stockholm 1963, s. 451, 453–456, 468, 476 f, 488, 492–495.
- 22 Wilhelm Tham, Kjell Kumlien & Folke Lindberg, *Folkens historia 2. Lärobok för gymnasiet*, Stockholm 1968, s. 472–497. Rubrikerna återfinns på s. 472 och 482.
- 23 Tham, Kumlien & Lindberg, s. 482–484, 486, 491 f, 536 f, 555, 570–573, 597–599, 601.
- 24 Gunnar Ander, Birgit Rodhe, Eskil Block, Karl-Reinhold Hællquist, Inger Sondén-Hællquist & Sten Wallmark, *Historia för fackskolan årskurs 2*, Stockholm 1968, s. 78 f.
- 25 Ander m.fl., s. 75–79.
- 26 Ander m.fl., s. 278–281. Citatet s. 278.
- 27 Sven Samuelson & Lars Hildingson, *Medeltid till nutid. Historia för gymnasieskolans 2-åriga sociala linje*, Stockholm 1977, s. 270–272.
- 28 Samuelson & Hildingson, s. 274 f. Citatet s. 275.
- 29 Samuelson & Hildingson, s. 281, 286–289, 340.
- 30 Börje Bergström, Arne Löwgren & Hans Almgren, *Alla tiders historia. Grundbok i historia för gym-*

- nasieskolans humanistiska och samhällsvetenskapliga linjer*, Stockholm 1983, s. 307, 310–311, 320, 329, 376, 392 f.
- 31 Bergström, Löwgren & Almgren, *Alla tiders historia. Grundbok i historia för gymnasieskolan*, Lund 1992, s. 400.
- 32 Göran Graninger, Sven Tägil & Kjell-Åke Carlsson (red.), *Vägar till nuet. Historia för gymnasieskolan 1800–1945*, Solna 1984, s. 176. Hädanefter kallad Graninger, Tägil, Carlsson 1984a.
- 33 Graninger, Tägil, Carlsson 1984a, s. 178. Se även Göran Graninger, Sven Tägil, Kjell-Åke Carlsson (red.), *Vägar till nuet. Historia för gymnasieskolan efter 1945*, Solna 1984, s. 111. Sistnämnda verk hädanefter kallat Graninger, Tägil, Carlsson 1984b.
- 34 Graninger, Tägil, Carlsson 1984a, s. 186–197.
- 35 Graninger, Tägil, Carlsson 1984b, s. 4, 8, 107 f, 113.
- 36 Göran Graninger, Sven Tägil, Kjell-Åke Carlsson (red.), *Vägar till nuet. Från forntid till våra dagar*, Stockholm 1990, s. 430.
- 37 Preben Arentoft, *Verdenshistorie for gymnasiet III*, Köpenhamn 1952, s. 218, 220 f. Karakteristika rörande kollektiviseringen, se s 221.
- 38 Arentoft, s. 171, 208 f, 215.
- 39 P Munch, *Verdenshistorie. Den nyeste tid*, Köpenhamn 1958, s. 172 f, 201, 203–204, 206, 246 f, 255 f.
- 40 Erik Lund, *De sidste 60 år. Verdenshistorien siden 1900*, Köpenhamn 1963, s. 17–19, 31, 37 f, 43, 85, 135, 141.
- 41 John Danstrup, *Gads historie for gymnasier*, bind 4, 1 del, Köpenhamn 1972, s, 176, 178, 202 f.
- 42 Courtios, s. 19–47, särskilt s. 25 f.
- 43 Danstrup 1972, s. 213 f, 276 f, 284.
- 44 John Danstrup, *Gads historie for gymnasier*, bind 4, 2. del, Köpenhamn 1968, s. 374, 401 f.
- 45 Jens Winther (red.), *Gjellerups verdenshistorie. Grundbog 3. 1918–1970*, Köpenhamn 1973; Winther, s. 62–64. Citatet s. 62.
- 46 Winther, s. 58, 71–77, 118, 235, 239, 351, 363.
- 47 H. E. Gade, *Samtidshistorie for handelsgymnasiet. Verdenshistorie 1914–1945*, Köpenhamn 1978, s. 36–38, 60–62, 66, 80–87, 138.
- 48 Mogens Carstensen m.fl., *Menneske, samfund, historie. Kapitler af verdenshistorien*, Köpenhamn 1993, s. 297 f, 311 f, 315, 320.
- 49 Ebbe Kühle, *Hvorfra, hvorhen, hvorfor. En verdenshistorie*, Köpenhamn 1998, s. 190, 193–198, 202 f, 205 f, 211 f, 248, 250, 254–260, 286 f.
- 50 Se t.ex Bo Petersson, *Med Moskvas ögon. Bedömningar av svensk utrikespolitik under Stalin och Chrusjtjev*, Stockholm 1994, s. 139–152 och Wilhelm Agrell som i sin bok *Fred och fruktan. Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918–2000*, Lund 2000, beskriver den svenska neutraliteten som ”i stora stycken ett grandioöst illusionsmakeri”, s. 278.
- 51 Rörande TV-serien *Holocaust (Förintelsen)*, se särskilt Ulf Zander, ”*Holocaust at the Limits. Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era*”, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003, s. 255–292. Zander jämför debatten kring TV-sändningarna i just Sverige och Danmark, och konstaterar härvid att likheterna överväger skillnaderna. De skillnader i historiemedvetande rörande synen på Nazityskland och Sovjetunionen som varit aktuella för denna uppsats berörs dock inte.
- 52 Se t.ex. Henry A. Turner, *German Big Business and the Rise of Hitler*, New York 1985, s. 340–359 och Conan Fischer (ed.), *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*, Providence 1996, främst s. 237–243.
- 53 George Orwell, *1984*, Stockholm 1963, s. 29.

BRA HISTORIA BLIR ALDRIG GAMMAL

TA CHANSEN OCH KOMPLETTERA MED TIDIGARE NUMMER AV

SCANDIA

De som är utgivna efter år 2000 kostar **100:-/st.**

Fram till och med år 2000 är priset endast **60:-/st.**

Vid köp av fler än 10 nummer av Scandia **40:-/st.**

Vid köp av fler än 20 nummer av Scandia **20:-/st.**

Vissa nummer finns endast i ett begränsat antal, men flertalet nummer finns till försäljning. Observera att porto tillkommer. Den som är intresserad att inhandla längre sviter av Scandia ombedes ta kontakt med redaktionen.